

Irodalom és Politika, Kelet és Nyugat

Horváth Györgyi. *Utazó elméletek. Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban.* Budapest: Balassi Kiadó, 2014. 154 oldal. ISBN 978-963-506-938-5. Ára: 2000 Ft.

„A Keleten beszélt társadalomtudományi nyelv összeegyeztethetetlen a Nyugaton használt nyelvvel. ... Ráadásul a keleti értelmiségiek büszkéek is arra, hogy beszédük zavaros és titokzatos, és lenézik a világos és ésszerű fogalmazást.”

Csepeli György – Örkény Antal

„a Nyugat számára a keleti értelmiségi, úgy ahogy van, misztikus jelenségnek tűnik.”

Kim Lane Scheppele

„a 20. századot megelőzően a Balkánnal kapcsolatban nem volt közös nyugati sztereotípiák. Ezt kijelentve nem azt akarom mondani, hogy ne lettek volna közös sztereotípiák, csak hogy nem volt közös Nyugat.”

Maria Todorova

Húzódik egy feloldhatatlannak és áthidalhatatlannak tűnő, sztereotípiák, félreértések, ismerethiányok és ideológiák táplálta szakadék a „Nyugat” és a „Kelet”, Európa két fele között. Sokáig úgy tűnt, hogy az államszocializmus megszűnése végre megteremti a lehetőséget az ellentét felszámolására. Az azóta eltelt negyed évszázad azonban azt mutatja, hogy miközben a „szocialista örökségnek” tekintett Kelet-Európa ugyan elkezdett elhalványodni, a belső attitűdök megváltoztatása azonban már sokkal nehezebb feladatnak és sokkal lassúbb folyamatnak bizonyult mindkét oldalon (Todorova 2001). A szakadék továbbélése szempontjából tünetértékűnek tűnik, hogy az utóbbi évekig nem igazán születtek a kelet-európai társadalmi és kulturális helyzetet kelet-európai szemszögből feltáró és megvilágító tudományos munkák. A helyzetértékelések, elméletek, magyarázatok Nyugatról érkeztek, a keleti kutatók pedig ezeket az elméleteket próbálták a helyi viszonyokra adaptálni. Ez persze korántsem semleges, zökkenőmentes folyamat, hiszen minden elmélet más jelentéseket

és más társadalmi-politikai tétet vesz magára az általa bejárt földrajzi út során.

Pontosan erről az elméleti utazásról, a „Nyugati” elméletek „Keletre” utazásáról szól Horváth Györgyi, *Utazó elméletek. Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban* című, összefoglaló jellegű – ezért nagyon is hiánypótló – könyve. Korábban ugyanis nem született még magyar nyelven a kelet-európai, azon belül is a magyarországi recepcióra fókuszáló kritikai összefoglalása a címben is jelzett angolszász „politizáló elméleteknek”, amelyek a *Cultural Studies* gyűjtőcímkéje alatt „az oda-vissza irányú szellemi kölcsönzések és inspirációk komplex viszonyrendszerében [...] a gender, etnikai, posztkoloniális elméletek, az újhistorizmus, a brit kritikai kultúrakutatás, a kulturális materializmus és a (főleg) Derrida, Lacan, Foucault és Lyotard nevével fémjelzett francia posztstrukturalizmus” révén kialakították az irodalom és a kultúra új szemléletét (Horváth 2014, 27). A „politizáló” elméletek tulajdonképpen azokat a humántudományos formákat jelentik, amelyek „kulturális fordulat” néven jelentek meg az amerikai és angol irodalmi tanszékeken a nyolcvanas évektől kezdődően. Az időközben intézményesült elméleti megközelítések fellazították a különböző diszciplínákat egymástól elválasztó határvonalakat, és a kultúra, a hatalom és a reprezentáció összefüggéseire való rákérdezéssel teljesen megváltoztatták, „átpolitizálták” az irodalomról és a kultúra egészéről való (tudományos) beszédmódot.

Az *Utazó elméletek* tehát azt a „Keletet” és „Nyugatot” elválasztó szakadékot próbálja megvilágítani, amelyet a „kulturális fordulat” az irodalomtudományos diszkurzuson belül még inkább elmélyített.¹ Ennek egyik tünete, hogy kelet-európai kontextusban az angolszász elméletek által generált lokális tudásra nagyon kevés „nyugati” reflexió született. Horváth szerint ennek az a magyarázata, hogy az elméletek forrásaként konstituálódó nyugati világ az államszocializmus összeomlása után elveszítette a Keleti Blokkal szembeni opozícióját kifejező, és ezzel a Második Világ iránti érdeklődését legitimáló narratíváit, új narratívák pedig nem születtek, mivel

---

¹ A „Kelet” és „Nyugat” fogalmainak használata során a szerző fogalomhasználatára támaszkodom, mivel ezek „épp egy Vasfüggönnyel szétválasztott Európa történelmi tapasztalatából erednek, arra utalnak vissza, és épp ettől jelentések mindmáig” (Horváth 2014, 22). Szintén a szerzőre hagyatkozom „Kelet-Európa” mint régió, és mint elméleti koncepció jelentésének meghatározásakor is. Kelet-Európa „csúszo jelölő”, amely a „régión belüli értékmegkülönböztetések és önpozicionálások céljára is szolgál”; „az elkövetkezőkben ‘Kelet-Európán’ azokat a fogalmakat értem, melyek Európa földrajzi határain belül találhatóak, korábban a szovjet (avagy ‘keleti’) blokkhoz tartoztak, a vasfüggöny leomlása után a kapitalizmusra és a parlamentáris demokráciára tértek át, [...] ugyanakkor amelyekben — a múltjuk miatt — történelmi tapasztalatként tovább él a vasfüggöny leomlása előtti idők emléke” (Horváth 2014, 37-38).

közben az észak-amerikai és nyugat-európai tudományos érdeklődés a Harmadik Világ és az ott végbemenő kulturális folyamatok felé fordult (Horváth 2014, 12-13). A nyugati elméletek kelet-európai recepciójára pedig nagyon is jellemző az a kétpólusú megértési helyzet, amely a magyar kontextust is jellemezte, s talán még ma is jellemzi. Az egyik oldalon ott áll a „nyugati import” elméletektől való elhatárolódás és ellenállás, a másikon pedig a Nyugathoz való „felzárkózás” a korszerűség jegyében. Amit azonban a kelet-európai régióban mindeddig nem dolgoztak fel, az az egyes országokra jellemző recepció és reflexió regionális folyamatszerűsége, a közös „keleti” történelmi tapasztalatok olyan sajátosságai, amelyek a régió egészében megnehezítették a kulturális fordulat befogadását. Ebből a szempontból bizonyul hiánypótló jelentőségűnek Horváth Györgyi könyve. Edward Said utazó elmélet fogalmára (Said 1982) építve állítja egymás mellé azokat a szocialista érából táplálkozó társadalmi, kulturális és persze irodalomtudományos sajátosságokat, mintázatokat, regionális szinten visszatérő jellegzetességeket és tendenciákat, amelyek az angolszász elméletek ütközőzónájába érkezésük pillanatát, valamint az adott kontextus nyomása alatt a diszkurzusba lépést és a befogadás körülményeit jellemzik. Módszertani szempontból Ien Ang elméletén keresztül mutatja meg, hogy „miként változik a Cultural Studies terminológiájának tartalma lokális kontextusban, lokális anyagon”, és Ang segítségével mutat rá arra is, hogy Kelet-Európa egy erősen szabályozott határterületnek minősül, ahol erősek a felügyelő mechanizmusok, intenzíven működnek a szabályozó és osztályozó erők, és ahol éppen ezért a tét a „(félre)értés politikája, ahol semmi sem biztosítja azt, hogy az üzenet eljut a megfelelő helyre” (Ang 1998, 20; idézi Horváth 2014, 19).

A kelet-európai és magyarországi „pillanatfelvétel” elkészítésekor Horváth nemcsak elméleti szinten követi Said utazó elmélet fogalmának négy fázisát, hanem a könyv szerkezetében is. Az első fejezet az elmélet észak-amerikai irodalomtudományban gyökerező „kiindulási pontját” vizsgálja, vagyis a Cultural Studies 1980-as évekbeli észak-amerikai diszkurzusba lépését, a kulturális fordulat lezajlását, s így végeredményben, a tudás átpolitizálódását eredményező paradigmaváltás folyamatát ismerteti. A második fejezetben Horváth párhuzamosan tárgyalja az elmélet második és harmadik fázisát, azaz az észak-amerikai elméletek kelet-európai megjelenését az 1990-es évek folyamán. Ez a fejezet azzal a sajátos ellenálló közeggel foglalkozik, amelyben a frissen érkezett elméletek a helyi kontextus nyomására újrakontextualizálásra és újraszituálásra vártak. A negyedik fejezet — a saidi negyedik lépés — pedig az új földrajzi-társadalmi-kulturális kontextusban beilleszkedett, lokálissá tett tudás dinamikáját mutatja be, immár a magyar irodalomtudomány mikromechanizmusain keresztül.

Fontos kiemelni, hogy Horváth átfogó áttekintés helyett a kelet-európai régió szintjén látható jellegzetességek és tendenciák ismertetését kínálja; a mindörökre szóló jellegzetességek felsorolása helyett egy „pillanatfelvételt” a „nyugati” elméletek „keleti” befogadását nehezítő, de nem ellehetetlenítő körülményekről. Todorovával egyetemben, Horváth sem tekinti ugyanis Kelet-Európát primordiális, vagyis örökre szóló történelmi örökségnek. Ugyan „Kelet-Európa” maga a szocialista örökség, mint hosszú távú folyamat azonban kezd lassan elhalványodni (Todorova 2001).

A politizáló elméletek átfogó, szisztematikus, az egész kelet-európai régióra kiterjedő összefoglalására, mondja Horváth, elsősorban módszertani nehézségek miatt nem került mindezidáig sor. Az egyik legnagyobb nehézséget a régió nyelvi és intézményi széttagoltsága, országhatárok és kultúrák mentén való megosztottsága jelenti. Ez okozza azt, hogy a kutatások csak kisebb, egy-egy országot jelentő kontextusra fókuszálnak, és azt is általában a nagy nyugati nyelveken (főként angolul) teszik. Az átfogó vizsgálat második akadályát az jelenti, hogy az egyébként is „centrum–periféria viszonyok közé illeszkedő Kelet-Európát saját magát is belső centrum–periféria viszonyok határozzák meg, legalábbis akkor, ha a kutatás tárgyának szerepébe kerül” (Horváth 2014, 44). Sok esetben ugyanis Oroszország válik a régió metonimikus jelölőjévé, így egyrészt a többi országról sokkal kevesebb információ jelenik meg, másrészt pedig Oroszország (egyébként nagyon is megkérdőjelezhető értékű) hegemon szerepe „elmossa a régióban fennálló kulturális különbségeket” (Buckler 2009, 255; idézi Horváth 2014, 44).

A harmadik módszertani nehézséget a humántudományos diskurzusok terén mutatkozó centrum–periféria viszony, azaz a „Kelet” és a „Nyugat” közötti aszimmetrikus munkamegosztás és az egyenlőtlen gazdasági források jelentik. Ennek következtében a kelet-európai kutatók gyakorta úgy érzik, hogy a nyugati kutatók mintegy a „misszionárius térítő” szerepében jönnek, hogy felvilágosítsák „az elmaradott bennszülötteket” (Šiklovától idézi Wöhrer 2004, 63; idézi Horváth 2014, 45). Ezen okok miatt tehát Horváth célja az, hogy

az angolszász elméletek magyar irodalomtudományba való megérkezését tágabb perspektívából, a többi kelet-európai ország rokon (vagy nem rokon) fejleményeinek fényében szemlélje, és rámutasson, hogy ezen elméletek befogadásának magyar sajátosságai nemcsak országhatárokon belüli, hanem részben regionális adottságokkal is összefüggenek.

(Horváth 2014, 47)

Egy egyszerre szűken és tágan értelmezett „Cultural Studies országbeszámolót” olvashatunk tehát: a szerző a magyar irodalomtudományi

diszciplínán belül, de kelet-európai szintre vetítve kérdez rá a kultúra, a hatalom és a reprezentáció összefüggéseire, mindezt pedig a vonatkozó kelet-európai szakirodalom alapos ismeretében és azzal összhangban teszi.

Horváth szerint az egyik legfontosabb kelet-európai, posztiszocialista jellegzetességet és az angolszász elméletekkel szembeni elsőszámú ütközőpontot a politizáló elméletek és a nyugati marxizmus közötti szálak jelentik. A nyugati országok számára ideológiakritikaként ismert marxizmus az államszocialista hagyatékot feldolgozni, felszámolni igyekvő országok számára ugyanis a múltat jelenti, egy konzervatív és reakciós erőt, nem pedig felszabadító erejű, antiimperialista ideológiát. Ezért a nyugati elméletek átvételének, kulturális fordításának szakasza már a kezdeti fázisban elakad: amint kiderül, hogy a Cultural Studies politizáló elméletei a marxizmussal kacérkodnak, nem indul meg az általuk közvetített alapbelátások, módszerek és terminusok újrakontextualizálása. Ez a fajta tudás egyszerűen marginalizálódik.

Legalább ilyen fontos posztiszocialista jellegzetesség és egyben ütközőpont a politika és az ideológia fogalmának eltérő értelmezése, s ebből fakadóan az irodalom és politika viszonyának „más” megítélése. Miközben a 20. század második felének Kelet-Európájában a „politika alapvetően a hatalmon lévők ügyeként, az élet személyes kereteibe »felülről« történő pártállami beavatkozások, pressziók szinonimájaként kódolódott”, addig az angolszász politizáló elméletek „épp azon a területen »találnak« politikát és ideológiát, amely korábban a régióban a [...] visszahúzódás terepeként konstituálódott meg”: a magánélet, a civilek közötti kapcsolatok, vagy éppen a kultúra kutatásának területén (Horváth 2014, 51, 53). Ennek következtében, midőn a marxista szellemiség ellenére mégis megindul az egyes elméletek befogadása és bekerülnek a szellemi vérkeringésbe, az csakis az elméletek ideológiakritikai jellegének semlegesítése, az elmélet politikamentesítése árán történhet. Így nem meglepő, hogy Magyarországon „az angolszász politizáló elméleteket sokan még a 2000-es években is az antipolitika keretei között értették, politizáló jellegüket egyenlősítve az irodalom belügyeibe hatalmi szóval beavatkozni akaró, előíró jellegű pártpolitikával” (Horváth 2014, 87). Ehhez az értelmezéshez persze nagyban hozzájárult az is, hogy az irodalom és a politika közötti viszony 1989-ig a „szabadság felé haladás” narratíváján belül értelmeződött, s az irodalmi és irodalomtudományi élet szereplői közül sokan előszeretettel láttatták magukat változásokat előremozdító kulcsfigurákként (Horváth 2014, 77).

Az antipolitika diszkurzusával összefüggésben Horváth Györgyi még egy nagyon kardinális pontra mutat rá az irodalom és a politika közötti viszonyban: „az irodalom(tudomány) politikai kontrolljának megszűnése és ehhez kapcsolódóan az irodalom(tudomány) frissen megszerzett

autonómiája (vagy autonómiaérzete) felett érzett öröm” közötti kapcsolatra (Horváth 2014, 107). Az irodalom autonómiájához és korábbi presztízsének fenntartásához való ragaszkodás volt az egyik oka annak, amiért a magyar irodalmi és irodalomtudományi közeg nem engedte be a politizáló elméleteket a kapukon belülré, hanem marginális pozícióba szorította azokat. És ezen a ponton merül fel egy vakfolt a szerző érvelésén belül, amely szerint amíg „az antipolitika a személyes (és morális) autonómiát védi, addig az autonómia diskurzusa az irodalmat (és az irodalmiságot) akarja elkülöníteni más értékterületektől” (Horváth 2014, 109). Azt a kérdést azonban már nem teszi fel a szerző, hogy kinek az autonómiája és kinek az értékrendje szorul védelemre? Mert ha azért van szükség a politizáló elméletek kizárására vagy marginalizálására, hogy az „antipolitika” nevében a „személyes élet kereteit”, az „autonómia” nevében pedig a „magasirodalom” értékrendjét próbálják védeni, akkor mindez implicit módon magában hordozza a patriarchális szempontú nemi munkamegosztás konzerválását, vagyis a feminista és gender-elméletek elhallgattatását, s ezzel a női irodalmárok és irodalomtudósok térnyerésének megakadályozását.

A különös az, hogy miközben Horváth Györgyi a politizáló elméletek magyarországi befogadásának nehézségekkel teli körülményeit elsősorban a feminista és gender-elmélettel kapcsolatos példákkal támasztja alá — részletesen elemezve három feminista szempontú szövegértelmezést (Horváth 2014, 110-116), a 2001-es meleg irodalomkritika körüli vitát (Horváth 2014, 117-120), valamint a 2003-as *Élet és Irodalom*-ban lezajlott, a „női szempontú olvasatok legitimitásáról” szóló ún. ridikül-vitát (Horváth 2014, 120-122) — az antipolitika és az autonómia diskurzusát mégsem köti össze a patriarchális status quo fenntartásáért vívott küzdelemmel.² Hogy a szerzőt idézzük, „[a] depolitizálódás itt bemutatott esetei egyben *diszkurzív mimikrik* is: a felszínen imitálják az adott diszkurzust (jelen esetben a feminista és genderelméletet), ám egyben, a felszín mögött opponálják is. Mint ilyenek, jól jelzik, hogy ott és akkor épp hol húzódott a ‘mondható’ és a ‘nem mondható’ közti határ (azaz hogy mik voltak a korabeli irodalomtudományban a diszkurzívan meghatározott beszédfeltételek)” (Horváth 2014, 109). Miközben tehát Horváth Györgyi érvelésével sikeresen kimutatja, hogy a „Nyugatról” érkező elméletek fogalmainak jelentései milyen jelentésváltozásokon mennek keresztül a kelet-európai kontextus történeti, társadalmi és kulturális szűrőinek köszönhetően, ebben a nem

²Pedig ha más nem, Radnóti Sándor meleg irodalomkritikával kapcsolatos konklúziója nagyon is szemléletes a magyarországi irodalmi status quo szempontjából: „Az irodalom — a magasirodalom — nem felvilágosító brossúra. Ebből azonban az is következik, hogy nincs [olyan például, hogy] meleg irodalom. Csakis irodalom van” (Radnóti 2001, 14; idézi Horváth 2014, 119).

elhanyagolható kérdésben nem sikerült átlépnie a „mondható” és a „nem mondható” közötti határvonalat.

Éppen ezért feltétlenül érdemes Horváth Györgyi vizsgálódását tovább vinni, mégpedig oly módon, hogy az elmúlt negyedszázad tükrében ne csupán a kelet-európai örökségnek tulajdonítsuk az angolszász politizáló elméletek befogadását megnehezítő körülményeket, hanem immár annak a kortárs társadalmi-kulturális ellenállásnak, amely a hatályos irodalmi és irodalomtudományos status quo védelmében még mindig nem hajlandó belátni azt a felismerést, hogy „az esztétikai szféra sem hatalmi viszonyoktól, ideológiáktól és politikáktól mentes terület” (Horváth 2014, 134). Mert ha ez így van, akkor nagyon is igazat kell adnunk az *Utazó elméletek* szerzőjének akkor, amikor könyvét azzal a gondolattal zárja, hogy a „politika” Magyarországon még mindig „az életnek az az undorító hatalma, amely körülfolly és átjár bennünket” (Radnóti 1991, 327) — ezen politikafogalom továbbélésében pedig fontos szerepe van kelet-európai örökségünknek” (Horváth 2014, 136).

Tóth Andrea
Szegedi Tudományegyetem

Felhasznált irodalom

- Ang, Ien. 1998. „Doing Cultural Studies at the Crossroads. Local/Global Negotiations.” *European Journal of Cultural Studies* 1 (1): 13-31.
- Buckler, Julie A. 2009. „What Comes after 'Post-Soviet' in Russian Studies?” *PMLA* 124 (1): 251-263.
- Csepeli György, Örkény Antal és Kim Lane Scheppele. 1996. „A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei.” *Közgazdasági Szemle* 45: 247-260.
- Horváth Györgyi. 2014. *Utazó elméletek. Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Radnóti Sándor. 1991. *Recrudescens Vulnera*. Budapest: Cserépfalvi.
- Radnóti Sándor. 2001. „Adaptáció.” *Élet és Irodalom* 45: 16, 14.
- Said, Edward. 1982. „Traveling Theory.” In Moustafa Bayoumi and Andrew Rubin (eds) *The Edward Said Reader*. New York: Vintage, 2000, 195-217.
- Todorova, Maria. 2001. „[Utólagos megjegyzések 'A Balkán elképzelése' című könyvhöz.](#)” *Magyar Lettre Internationale* 40. Letöltve: 2015. 11. 24.